

САМОВИЗНАЧЕННЯ ЛЮДСЬКОЇ СВІДОМОСТІ У СВІТЛІ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ В РОМАНІ Р. ІВАНИЧУКА «ЧЕТВЕРТИЙ ВИМІР»

«Четвертий вимір» – це філософія пам'яті «четвертого соратника і друга Миколи Гулака, одного із кирило-мефодіївських братчиків, висланих після Петропавловськом фортеці царизмом на Кавказ – «теплий Сибір», де знайшов другу батьківщину серед грузин і азербайджанців» [Андрусів 1989: 146].

Саме Р. Іваничук повернув ім'я видатного вченого Гулака в українську історію, спробував осмислити національну свідомість нащадків та розкрити загальнолюдські проблеми.

Роман «Четвертий вимір» присвячений людині, для якої, наприклад, в «Короткій літературній енциклопедії» не знайшлося і декількох рядків. Людина ця – Микола Іванович Гулак, один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства. Програма його записала в «Книзі буття українського народу»; в ці бурхливі для Росії сорокові роки минулого століття ставила перед собою задачу знищення кріпосного права, національної нерівності і об'єднання всіх слов'ян у федеративну республіку. Заарештований по доносу разом з іншими членами товариства (серед яких був Тарас Шевченко), Гулак не тільки не піддався провокації III відділу, як наприклад, Костомаров чи Куліш, навпаки своєю поведінкою на слідстві підняв діяльність товариства на висоту політичного процесу.

Проблему морального компромісу людської особистості та його соціальних наслідків, що впливають на буття не лише її, а й багатьох інших, простежує Іваничук на долях головних героїв роману «Четвертий вимір». Автор намагається розкрити секрет одержимості Миколи Івановича Гулака, надзвичайно цікавої людини, який звідав усього на довгому віку і, переживши своїх друзів і соратників, не зрадив присяги, даної 1846 року, до кінця життя залишався вірним ідеалам молодості; патріота, який на чужій землі зберіг у своєму серці святу

любов до рідної землі. Помітно, що основна точка зору на людину підкреслено небографічна: із життя героїв письменник обирає епізоди, важливі для того часового періоду, який представляється у творі. У романі «Четвертий вимір» головним часовим періодом є 1846-1847 рр., коли герої твору, вчений-історик Микола Костомаров, людина енциклопедичних знань, політик, юрист, математик Микола Гулак захоплюються ідеєю разом з Тарасом Шевченком змінити суспільство, ліквідувавши кріпацтво, розбудити національну свідомість народу; до кінця своїх днів бореться за ідею Гулак, перетворюючись в ідеолога; через страх втратити славу вченого, через невпевненість, утриманість від рішучих дій у відповідальні життєві моменти відмовляється від такої боротьби Костомаров. Кожен у той час зробив свій вибір. А через роки, аналізуючи власний життєвий шлях, вдивляючись у майбутнє і пам'ятаючи про минуле, герої намагалися оцінити свій вибір з точок зору нащадків.

Так яке ж воно значення найважливішого кроку Гулака і Костомарова для суспільства і в першу чергу для них самих? На це запитання намагається відповісти Роман Іванчук своїм твором, показавши надзвичайну складність у здійсненні людиною морального вибору.

«Четвертий вимір» – роман складний. Як зазначає С. Андрусів, у ньому «піднімається не лише проблема морального характеру; це філософське осмислення категорії пам'яті – четвертого виміру дійсності – через долю Миколи Гулака (Шевченкового соратника), що після Петропавлівської фортеці був засланий царизмом на «теплий Сибір» – на Кавказ» [Андрусів 1989: 147].

Петропавлівська фортеця, Шліссельбурзька тюрма... страшні роки життя. Все це було, воно вже в минулому, а життя продовжується.

Відбувши покарання Микола Іванович Гулак працював учителем у Тифлісі. Але згадки про минуле, особливо про 1847 рік, не давали спокою. Він і не думав, що у Тифлісі зустріне свого колишнього соратника, одного з кирило-мефодіїв-

ців, адже з того пам'ятного року їхні шляхи розійшлися, здавалося, назавжди. Але зустрілися. У кожного своя доля, свої випробовування відбулися в житті. У вересні 1881 року на археологічному з'їзді Гулак побачив керівника відділу історії та етнографії Миколу Івановича Костомарова, автора майже трьохсот літературних та історичних праць. «Гулак упізнав. Чемно вітав зібрання дідок у маленьких, золотом оправлених окулярах... Так, це був він. Гулак опустив голову, бо побачив, як під скельцями окулярів колишнього друга раптом ніби розширилися зіниці. Костомаров якусь мить не зводив з Гулака погляду, а потім його очі знову згасли...» [Іваничук 1988: 284]. Так чи міг Костомаров не впізнати Гулака?! Минуло тридцять п'ять років з дня їхньої останньої зустрічі. Гулак уже не сприймає його як живу людину, для нього Костомаров був своєрідним ученим закладом, що книга за книгою видає історичні монографії. Багато змін відбулося в житті кожного з того пам'ятного 1847-го року.

Літні чоловіки перевіряли своє сумління, совість, згадуючи давні події, аналізуючи власний життєвий шлях. Молоді роки не ставили собі філософських питань, а на схилі літ саме життя вимагає підсумків «мені страшно нині виходити з нього, мене ловить рукою моє колишнє життя, з якого мене забрали силоміць і до якого добровільно вернутися не хочу. Допоможи мені, свята Ніно, я боюся роз'ятрити старі тривоги і рани – біля тебе знайшов захисток і душевний спокій. Не тривож мене, світле з-поза храмом Сіоні, не терзай мені душу, давнє життя...» [Іваничук 1988: 273]. Так, у 1847 році вони зробили свій вибір. А перед цим був 1946-й рік.

Ще навчаючись у Дерптському університеті, Гулак виносив ідею заснування в Україні таємної революційної корпорації, яка б сприяла об'єднанню слов'янства не під православним царем, а зовсім без нього. Працюючи в Києві над книгою «Про юридичний побут приморських слов'ян», намагався провести в ній ідею боротьби проти рабства. Під час роботи зустрівся з Шевченком і Костомаровим. Вони були різні в поглядах на

шляхи здобуття волі: Костомаров закликав поширювати освіту як самоціль, Гулак був переконаний, що освіта є передумовою революції. Костомаров пропонував об'єднатися слов'янам під православним царем і в одній православній вірі, тобто він не виключав існування царя в новому суспільстві. Але переконаний Гулаком, Костомаров у 1846 році став одним із засновників таємного товариства під назвою «Кирило-Мефодіївське братство». Крім Гулака і Костомарова, членами товариства були Тарас Шевченко, Олександр Навроцький, Пантелеймон Куліш, В. Білозерський та інші. Було укладено статут із шести параграфів, прийнята програма, що передбачала ліквідацію кріпацтва, поділ Росії на 14 рівноправних штатів. Всі члени товариства склали присягу на вірність обраній справі, але не кожний її додержався, довів спільну ідею до кінця.

Іваничук майстерно психологічно вимальовує внутрішній стан героїв, даючи нам підставу здогадуватися про подальші їхні кроки. Костомаров почував себе невпевнено після вступу до товариства, страх голками шпигав його душу. В нього вже була книга віршів і драма «Сава Чалий», він захистив дисертацію, його вабила слава вченого. Думки про небезпеку, про можливий арешт начальником Третього відділу імператорської канцелярії не давали спокою.

Ризик обраної справи розумів і Гулак. Після написання дисертації «Про юридичний побут приморських слов'ян» йому «світила» кар'єра професора університету. То ж не раз мучили сумніви: що важливіше – стати на наукові вершини чи посвятити себе діяльності революціонера. Ночами він думав над цією проблемою, а вдень сором обпікав його сумління. «Щоб припинити торг невільникими, ...щоб повернути ім'я слов'янина, котре в європейських народів ототожнюється зі словом «раб» – для такої справи варто віддати життя» [Іваничук 1988: 293], – думав Микола Іванович.

Внутрішнє протиріччя в характерах двох особистостей тривало довго. Настав 1847 рік, що вирішив майбутню долю і Гулака, і Костомарова; рік, спогади про який згодом додадуть ще

більшої впевненості Гулакові в правоті своїх вчинків і помислів, в правильності зробленого вибору, а Костомарову – сорому за свій страх, обережність, поміркованість.

Арешт кирило-мефодіївців стався через зраду колишнього студента Курської гімназії Олексія Петрова, котрий на догоду імператорській канцелярії зробив також свій вибір – ввійшов у довіру братчиків, а потім видав їх поліції. Моральний вибір Петрова поставив на ньому клеймо зрадника, яке не покинуло його до смерті. Ніхто не довіряв йому, всі боялися від нього доносу, та і сама совість все ж таки мучила.

Роман Іваничук детально розповідає нам про ідеї, роздуми, вчинки Костомарова і Гулака під час арешту, після нього і особливо на очній ставці в приміщенні Третього відділу імператорської канцелярії, створюючи ґрунт для аналізу морального вибору кожного з них.

Небезпека звалилася на плечі Костомарова зненацька. Заступник куратора Київської навчальної округи Юзефович зимовим ранком 1847 року повідомив вченого, що на нього прийшов донос про участь у таємній організації. Шалений страх охопив Костомарова «усі знання, які надбав, я готувався до краплі передати народові, мене вабила слава вченого... і все це я, намовлений і під'юджений, сам перекреслив» [Іваничук 1988: 280]. Костомаров часто попереджав своїх товаришів про те, що вони надто захоплені конспіративним товариством, але не міг противитися наполегливості Гулака й Шевченка. І тепер, стоячи перед Юзефовичем, він проклинав той день, коли познайомився з Гулаком, а «Книгу буття українського народу», той анонімний твір, що сам переписував, вносячи поправки, без вагання віддав представникові влади. Буває такий стан у людини, коли страх заважає контролювати власні дії. Це сталося і з Костомаровим. Після 1847-го року сором за свій страх переслідуватиме вченого все життя: «...чому така категорія як страх обминула Гулака, а мене супроводжує все життя? Чому підступність Дубельта допомогла Гулакові викувати панцир, в який він одягнувся раз і назавжди, а з мене зняла

останню роботу, виставивши мої м'якотілість і вразливість?» [Іваничук 1988: 361].

Не зовсім був правий вчений Костомаров, думаючи, що страх оминув Гулака. Цей страх перед можливим арештом був у кожного члена братства, тривожив, звісно, і Гулака: декілька разів поривався знищити статут і грамоту Братства, але якась підсвідома сила стримала його. В березні 1847 року, почувши за дверима грізне «іменем закону», назавжди залишився Гулак того страху, він відлетів з душі, безслідно пропав.

Микола Іванович усвідомив, що з моменту арешту відпадає альтернативність його майбутнього життя (бути професором чи революціонером), він безповоротно переходить у стан професійного борця. З цього часу висловлюватиме свої погляди, користуючись лавою підсудних. Микола Іванович згадав слова батька: «Ти мусиш вибрати літературу, ти можеш. Ти повинен мати тверду волю і непохитність переконань. При твердій волі і переконаннях немає нічого неможливого» [Іваничук 1988: 296]. (автобіографічний момент з життя Іваничука, саме такі слова говорив йому батько Іван Іваничук). Ці слова повели Гулака шляхами, остаточно підтвердилася глибока віра в правильність розпочатої справи. Опинившись в темному казематі третього відділу, Гулак зрозумів, що саме тут він матиме можливість довести свою потрібність чи непотрібність; і лише коли пройде цілим і неушкодженим крізь тюремну темряву, отримає право роздумувати – чи залишиться по ньому слід в людській пам'яті: «Може весь сенс моєї діяльності в тому, що я опинився тут? Адже світло завжди народжується в темряві» [Іваничук 1988: 464].

Стійкість духу, ідеологічна впевненість Гулака виявилися у вірності присязі, яку складав у 1846 році. Костомаров теж присягнув, але під тиском страху перед можливою втратою слави вченого, не здержав присяги, відмовився від боротьби за спільну ідею, цілком віддався науці. І Гулак міг би повернутися до складу вченої еліти, аби сказав «Каюсь». Але не сказав. «...дайте відповідь нарешті найавторитетніший професоре,

якого студенти носять на руках!.. Ви не подумали про те, що ті ж студенти опусять вас з висоти на долівку, коли переконаються у двоєдушності свого кумира?» [Іванчук 1988: 347].

Всілякими способами домагався цього слова «Каюсь» керуючий Третім відділом Дубельт, підсилав навіть сповідника до арештанта. Та все марно. Знайшли в Гулака лише прив'язаний до тіла останній примірник «Книги буття українського народу». Одні калялися, обіцяючи вірність престолу, а Гулак мовчав. «Я присягав і не назву нікого. Хто устами губить ближнього свого, той зрадник, – такою була його відповідь. – Ви можете мене четвертувати, тягнути з мене жили, переламати кості, зідрати шкіру, але не витягнете з мене жодного слова. Я присягав. Присягав!!» [Іванчук 1988: 273].

Довгих майже сорок років Гулак мовчав: «хвороба мовчання, Миколо Івановичу, народжує більшу, набагато небезпечнішу більість – байдужість до громадських справ. Це зло, мій старий друже, вельми підступне: воно паралізує вільний розвиток мислі. Звикнувши до комфорту мовчання, ми стаємо апатичними, а це призводить нас до загальної сонливості, летаргії...» [Іванчук 1988: 348]. Ці докірливі слова говорив Гулаку Чернишевський. Сумління мучило Гулака «заповіді мовчання злочинні хоча б тому, що в мовчанні стаєш німим, забутим і нікому не потрібним...» [Іванчук 1988: 348]. Поштовхом до громадської діяльності Гулака стали події повстання грузинського народу, а разом з тим смерть Кінто Гіві – друга Гулака.

У своїй книзі В. Бакштановський вказує на існування такого правила морального вибору: моральним і доцільним є той засіб, що необхідний і достатній для досягнення позитивно-моральної мети і не суперечить більше вищій меті. Засобом можуть бути слова, вчинки, сильні й слабкі сторони людських характерів [Бакштановський 1983: 12]. Саме Гулак, а не Костомаров діяв за цим правилом. Своїми словами і вчинками він не зрадив власних поглядів, самого себе. Тобто залишився «чесним сам з собою та з іншими». Вищою метою для Гулака було нове суспіль-

ство з розбудженою національною свідомістю. Для досягнення цієї мети Микола Іванович доклав усіх зусиль, не боячись, що на вівтар, можливо, доведеться покласти власне життя.

Так, у 1847 році братчики зробили свій вибір, що підтвердився очною ставкою 15 травня у кабінеті начальника Третього відділу Орлова. Там вони стали не один проти одного, а кожний проти себе самого. Від усіх членів Товариства вимагали каяття. Покаялися Куліш, Білозерський, Костомаров. Саме Костомаров сказав Дубельту про Гулака: «Він виніс з Дерпта дурну пристрасть до корпорації таємних товариств... Він одурманив цим духом і всіх нас» [Іваничук 1988: 346]. А Гулак, як і раніше, був, мов із криги: не підписав документа, в якому зазначалося, що Кирило-Мефодіївське братство закликала всіх слов'ян об'єднатися під владою російського царя: «Нам не простить історія».

Гулака замкнули у Шліссельбурзьку тюрму на три роки, тримаючи в цілковитій самоті, а потім вислали в Грузію без права повернення в Україну. Але патріотизм Гулака виявився і в Грузії: до останніх днів життя Гулак пам'ятав про рідну землю «і тому не вірю, що десь у світі могла б знайтися людина, яка не тужила б за рідним краєм. Звичайно, якщо вона здорова...» [Іваничук 1988: 429].

Як зазначає Іваничук, «до останньої хвилини думав про свою вітчизну Михайло Лермонтов, і, напевно, печалилась за Україною душа старого Миколи Івановича Гулака, який майже півстоліття віддав свого життя Грузії і Азербайджану. Не байдужа була йому доля і українського народу, не лише землі-неньки.

Костомарова ж ув'язнили на рік у Петропавловську фортецю, потім вислали в Саратов, де він знову почав писати монографії, остаточно заглибився в науку. Так Гулак і Костомаров накреслили свій майбутній шлях. Перший обрав тернисту дорогу до поставленої мети, відкинувши власні інтереси перед суспільними, другий – навпаки відмовився від боротьби за спільну ідею, віддавши перевагу власним інтересам. Чомусь ще здається, що вибір Костомарова був продиктований почут-

тям кохання до Аліни. Можливо, саме вона стала для нього недосяжною через арешт. Доля їхнього сімейного життя все ж таки склалася, але досить суперечливо.

Гулак також одружився, але зазнав щастя у шлюбі. Парадоксальність, навіть у тому, що Тереза і Гулак змогли реалізуватися лише окремо, але вже було запізно. Дуже влучно сказала Нана: «Йй, як бачите, не вдалося зіграти свою Наталку, свою Афелію, свою Амалію, вона втратила час при дочці й при чоловікові, а все-таки захопила хоч краєчок того місця, яке належалося їй повністю; так склалися долі і в неї, і у вас – вам обом дісталися тільки крихти... Можливо, ви були б найпершим вченим, а мама пожинала б славу, подібну до слави Заньковецької... Чи ж можуть ворогувати між собою покривджені?» [Іваничук 1988: 444].

Дійсно, в житті чимало парадоксів. Іноді здається, що й саме життя абсурд, парадокс. Роман складний філософськими роздумами; саме парадоксальність, протиріччя – головні ознаки цього роману. Хоча б, що про Гулака, дійсно талановиту, розумну, національно свідому людину знають окремі, а Костомарова майже всі. Чому ж так несправедливо? «... Хіба ви не ходите усе життя в тіні... Я не так висловився... у світлому полі генія Шевченка, хочете того чи не хочете? Якби Тарас Григорович не був вашим другом, хіба аж так цікавились би вами Церетелі, Чавчавадзе?.. А якби Шевченко не був причетний до Братства, хіба воно мало б аж такий розголос?.. Та як колись писатимуть про вас – то як про людину з оточення Шевченка. Така доля» [Іваничук 1988: 444]. Як це не прикро, а вченого, громадського діяча, який ніс національну свідомість у народ – не знають.

Характерною особливістю роману Іваничука, на думку С. Андрусів, є те, що «людина зображена автором у специфічному ракурсі: повернена обличчям до безодні вічного часу не тільки до сучасників і безпосередніх співбесідників, скільки до нащадків» [Андрусів 1991: 51]. В попередній розмові зазначалося, що «Четвертий вимір» – це не лише роман з мора-

льною проблематикою, ще й філософське осмислення категорії пам'яті – четвертого виміру дійсності.

Думка про четвертий вимір людського життя зародилася у Миколи Івановича Гулака після поглибленого вивчення математики, особливо неевклідової геометрії Лобачевського. Матеріальний світ з його тривимірністю – це «забитий дошками світ». Людське існування має бути багатовимірним. Довжина – то є людський вік, ширина – розумові можливості, висота – сумління. А який же четвертий вимір? То є пам'ять. Чи буде дозволено людині увійти в простір четвертого виміру – не знає ніхто. Герої Іваничука у критичні життєві моменти бачать себе очима «глядачів із майбутнього», сусідів, які здатні винести справедливий вирок їхнім намірам і вчинкам. У темному, глухому казематі в приміщенні Третього відділу Гулак до болю в скронях роздумував: чи правильно вчинив, що пішов на ризик? Міг би стати професором. І що б було кориснішим для нащадків – Гулак-вчений чи Гулак-мученик? Адже вчений залишив би після себе дослідження, наукові праці, якими б пишалися весь вік прийдешні покоління. Мученик покаже приклад стійкості духу, мужності, але ніхто цього не побачить і не визнає. Але все-таки... «колись же розкопають архіви Третього відділу і знайдуть мою справу, і вивчать, і візьмуть для себе приклад стійкості – хіба не буде він потрібен моїм спадкоємцям? А що Костомаров? Роздуми про сенс людського життя, про оцінку, яку дадуть у майбутньому нащадки дітям: вчинком Костомарова-вченого, прийшли до нього надто пізно: навесні 1885 року, помираючи, він звітувався перед своїм сумлінням, порівнюючи себе з Гулаком. Ще чотири роки тому Костомаров був впевнений, що у 1847-му зробив правильно, обравши пряму дорогу до популярності й слави, а не петляв тюремними шляхами; що саме Гулак винен у таких перипетіях, у які він (Костомаров) потрапив: «Але таки з його вини впало на нас горе, з його одержимості, хворобливого нахилу до таємних корпорацій...» [Іваничук 1988: 456]. А тепер він намагався відповісти на власне запитання: «Що примусило те-

бе під час археологічного з'їзду у Тифлісі написати відкритий протест у редакцію газети «Кавказ», яка назвала тебе людиною партії, кирило-мефодіївцем? Що завадило тобі залишитися в пам'яті людей саме ним?» [Іванчук 1988: 276].

І зрозумів, що то переміг страх. Страх перед можливою втратою посади, забороною видання книг, страх стати «гробокочачем власного таланту». Якесь дивне почуття ущемленості, відкинутості настирливо примушувало думати: «...чому Гулак у своєму житті весь час керується такими принципами, як сміливість, безоглядність, незгідливість – тоді, коли я давно обрав собі зовсім протилежний: страх, обережність, поміркованість» [Іванчук 1988: 368].

Ось таке воно, людське життя... Кожний несе «свою ношу», яка виникла у процесі моральних пошуків: самовизначення у світі моральних цінностей, формування стилю моральної діяльності.

Нарешті, настав все ж таки час відповісти на питання, яке постало на початку: чим же визначається моральний вибір – обставинами чи активною моральною діяльністю. Гулак і Костомаров опинилися в однакових умовах (були заарештовані), але подальшу дорогу кожний для себе обрав по-різному, відповідно до своєї самостійності й почуття обов'язку. Отже, моральний вибір визначається активною моральною діяльністю людини.

Гулак у фіналі твору зникає з очей читача, несучи у своїй душі довгожданий спокій, що прийшов до нього після підсумків власного життя. Він подумки прощається з близькими й далекими й усім світом і повторює свою заповітну думку про останній вимір. «Я прощаюся з добою, яка вивела мене зі сховку в сутінному храмі Сіоні у піднебесний храм великого світу і примусила передумати все своє життя. І я кажу, поки не згасло сонце: ніщо в житті не пропадає даром. Я назавжди втратив Україну, але поніс на всю свою дорогу її науку мужності і цієї науки не споганив, пізнавши солодке почуття перемоги над нищим страхом, залишивши своїм нащадкам приклад чоловічої терпеливості. Більше нічим їй віддячити не зміг, а мало це

чи багато – скажуть ті, які прийдуть. Я змушений був знайти другу батьківщину, якій віддав своє життя й любов. І якщо тієї мужності і тієї любові стане серед людей, котрим я служив, на одну грань більше, то жив я немарно. І в цьому мій останній вимір...» [Іваничук 1988: 392].

Отже, соціальний вимір свідомості виявляється у персонажів саме через ставлення їх до інших людей, до самої себе. Людські відносини регулюються певними нормами – насамперед моральними. Тут свідомість постає як вольовий вчинок, здійснений особою (членами Кирило-Мефодіївського товариства) на основі знання норм. Моральним є саме той вчинок, який вибрав Гулак, бо він вільно обрав його, а не здійснив за зовнішнім примусом. Свідомість саме і полягає в знанні, вільному виборі та усвідомленні відповідальності за вибір.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Андрусів 1989 – Андрусів С. Пізнати свій народ, а в народі себе (у світі історичних творів Романа Іваничука) // Українське літературознавство: Республ. міжвід. наук. зб. – Львів, 1989. – Вип. 53. – С. 141-149.
- Андрусів 1991 – Андрусів С. «...Як на святій сповіді» // Слово і час. – 1991. – № 2. – С. 48-53.
- Бакштановский 1983 – Бакштановский В. Моральный выбор личности: альтернативы и решение. – М.: Изд-во полит. Лит-ры. – 1983.
- Іваничук 1988 – Іваничук Р. Твори: В 3-х т. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 2. – 550 с.
- Слабошпицький 1989 – Слабошпицький М. Роман Іваничук (Літературно-критичний нарис). – К.: Рад. письменник, 1989. – 205 с.

Олена Пасічник

РИСИ ДУХОВНОСТІ В ОБРАЗІ ІВАНА МОРОЗА (ЗА РОМАНОМ УЛАСА САМЧУКА «ТЕМНОТА»)

Людина, Дух, Буття, Природа є тими головними засадами, на які спрямована світоглядна думка людства. Сутність їх взаємного виявлення, відображення, характер відношень визначають існування у світі та розуміння світу людиною.

Спіноза називав духовний світ людини термінами «дух», «душа», «розум», «мислення», розглядаючи його як один із